

ÖZBEK DESTAN TERENNÜM DÜZENİ

Muhammedcan RECEPOV*

Özbek destancılığında genel olarak destan söyleme düzeni vardır. Bu düzen 19. yüzyıl Kastamonu âşık fasıllarının düzenine benzer. "Kastamonu'da âşıklar bir araya geldiklerinde üstad olan başa geçer, geri kalanlar meslekteki kıdem ve kudretlerine göre sırayla oturduktan sonra gene sırayla sazların akordunu yaparlar.⁽¹⁾ Özbeklerde destan terennüm düzeni genelde sonbahardan ilkbahara kadar akşamları teşkil edilir. Bakçı tek-lif edilen misafirhaneye bütün dinleyiciler onun duvarları üzerinde sıralanıp otururlar. Bakçı, öğrencileri ve dinleyicilerden yukarıda oturur. Destanı terennüm etmesi küçük bir ziyafetten sonra başlar. Bakçı önce bir veya birkaç seçme söyler. Harezmi bakçıları ise seçme olarak destanlardan başka Mahdumkulu şiirlerinde öğütler ile bağli çeşitli parçalarından söylerler. Harezmi'den başka yerlerde ise çoğu durumlarda "ne söyleyeyim" kelimesi ile dinleyicilere müracaat eder. Burada bakçı kendisinde ve dinleyicilerde ciddi konulardaki sözlü eserleri terennüm etmeye ve dinlemesi için dinleyenleri ve kendisini hazırlardı. Sonra dinleyicilerin istek ve bakçının seçmesine göre bir destan icra edilir. Genelde destancılık fasılları sabaha kadar devam eder.

Özbek halk destanlarının çoğunluğu birkaç gün söylemeye müsaittir. Alpomuş gibi büyük eserlere iki veya daha fazla gün devam edilir. Bakçı icra sırasında destandaki bir tasvire uygun kelime ve ezgi bulup en üst akortlara çıkar.

Zaman zaman dinleyicilere müracaat onların dikkatini kendine çeker. En üst

perdeye çıktığı zaman hareketleri (bedeni ve başını sallayışı) dombura'nın bir ahenkte gidip gelişi ezgi ve kelimeye karışıp tek bir ritmik durumu meydana getirir. Böyle zamanlarda yukarıdaki bakçı alt tarafa, seyirciler ise yukarıya çıkıp oturup seyrediyorlar, ama farkında olmuyorlardı. Bu durumda duvar dibinde oturanların yerleri değişebilir. Bakçı hareketlenip terlediğinde üstündeki elbiseleri sırayla çıkarıyor. Bakçının çırak veya daireden bir kişi zaman zaman ona kaynatılmış soğutulmuş su tutacak. Bakçı ise su içip icrasını devam ettirecek. Destanı söylemesi çok ilginç yere yani perdeye geldiğinde (gece yarısında) dinlenmesi için ara verilir. Bunu bakçılar "dombura döndermek" diye söylerler. Bunda bakçı dinleyicilere veya kendi domburasına müracaat tarzda birkaç kıstirmalar (şiirler) okuyup dinlenmeye çıkar.

Seni evden alıp çıktım, götürüp
Sen dostlarını aramak için yürüyorsun,
Bên şimdi seni dönderip koymam la-
zım,
Gece yarısı zamanı geldi canıvar (sa-
za hitaben kişilik verilmiş)

Toplamışsın destanların hepsini
Sahibin alsın biraz demini (dinlen-
mek)
Demini alıp söyleyiverecek devamını
Romal yazar zamanı oldu canıvar.

Geleyn ben bir dışarı çıkıp
Dostların versin parasını yığıp
Zahmet olmasa kıyosun örtüye dü-
ğüp (dügümlemek)
Alponuş gitmesin arada yanıp
Şuralarda duruver canıvar.

* G.Ü. Sosyal Bil. Ens. Doktora Öğrencisi.

Şiir okuduktan sonra bakçı çapanını (pollo gibi) bel bağını ve domburasını döndürerek dışarı çıkar. Bu zamanda dairedenkilerden birisi bakçının bel bağını ortaya serer. Herkes kendi imkânına göre para veya başka bir şey bırakır. Bakçı geri dönene kadar toplanan para belbağına düğümlenir. Sonra destanın kalan kısmına devam edilir. Bakçı gideceği zaman da onu davet eden ev sahibi ona yine imkânı dahilinde hediyeler verir (don, sarpa (baştan sona giyim), koyun, at vb.)

Harezmi bakçıları ise destan icrası bittiği zaman "dügünde versin" müziğini çalıp dururlar. Devre veya ki düğün akşakalları bu zaman sahipler ve misafirler kendi istekleriyle verdikleri hediye ve paraları toplayıp bakçıya verirler.

Şunu söylemek lâzım ki bakçıya verilen paralar ve hediyeler her zaman mecburi değil ve önceden anlaşılmaz. Yani bakçılar kendi sanatlarına kâr gözüyle bakmazlar. Böyle destancılık gecelerinde, düğünlerde, aile eğlencelerinde, bayramlarda bakçılar sanatlarını icra ederler.

Sovyet devrinde destan söyleme şartları biraz değişti. Bakçılar kolhoz ve sovhoz tiyatrolarında aktif iştirak etmeye başladılar. Bakçıların işçiler, çiftçiler, çobanlar, öğrenciler ve çeşitli yarışmalarda insanlarla buluşmaları ve çıkışları sağlanıyordu.

Bakçı yetiştirmenin kendine has gelenekleri vardır. Bakçı, köy köy destancılık edip gezdiği zamanlarda halk arasındaki yetenekli, şiir okumaya yazmaya isteği olan gençleri seçer. Gezmelerde onları kendi yanlarına alır. Çırak yetiştirmede hep okuma ve öğretme işleri, dombura meşk etmesi de konuşma olarak gerçekleştirilir. Çünkü geçmişteki üstadı okuma yazma bilmediği için sözlü öğretiyordu. Çünkü halk destanlarının işitmesi ve söylemesi sözlü öğreniş profesyonel eğitimin en birinci esas şartıdır. Önce destanlardaki ananevi mısralar, genel yerler, ondan sonra atı eğerlemek ve at tarifi, atla gezme ve cenk tasviri gibi şeyler ezberletilir. Sonra ayrıca alınan

bir destan ve daha sonraki üstad repertuarındaki eserler öğretilen üstad öğrencisinin sazla, ahenkle söylemesi kabiliyetini yeni öğrenilen ananevi mısralar, parçalar esasında yenilerini dombura ile çabuk söylemekle kendisinde de bir şeyler eklemesine önem verir.

Sonradan üstad çırağını kendisiyle beraber destancılık toplantılarına ve düğünlere götürür. Böyle zamanlarda çırak çoğunluk anında seçmeler ve destanlardan parçalar söyler.

Çırak biraz olgunlaşınca üstad dinleyicilerin izniyle kendi söylediği destanın devamını ona söyler. Çırak üstad repertuarındaki destanların bir kısmını ve bakçılık yollarını öğrendikten sonra üstadı onu halk huzurunda sınavdan geçirmek için ziyafet verir. Ziyafete halk edebiyatının bilir kişileri ve destan dinleyiciler de davet edilir. Çırak onlara bir destanı müstakil söyleyip, şakird sınavından başarılı çıkarsa, üstad ona baştan ayağa kadar elbise (sarpa) bazen yeni dombura veya dutar (tanbur) hediye edip topluluk önünde dua eder. Öğrenci, bakçı namını (ismini) alıp müstakil (bağımsız) destancı olsa da kendi repertuarını genişletmek amacıyla üstadı ve başka büyük halk şairlerinden öğrenmeye devam eder. Bunun için üstad-şakird alâkası hiç bir zaman kesilmez. Genç bakçı nereye gidip destan veya seçmeler söylese ondan o yerdeki bakçılar "Kimin öğrencisisin üstadın kim oğlum" diye sorar ve onun cevabından sonra üstadının repertuarındaki en ünlü halk destanlarından birisinden parçalar söylemesini rica ederler. Dolayısıyla halk sözlü edebiyatında devamlılık var olup, uzun zamandır söylenen epik eserler üstadından çırağa, babadan oğula, evlattan evlada geçip sözlü halde bize kadar gelmiştir.

DESTANCILIK MEKTEPLERİ

Epik şiirlerin icraları kendilerinin mensup oldukları sınıfın, repertuarlarının fikri yöntemleri üzerinde Prof. Hadi Zaripov'un araştırmalarına göre iki gruba ayrılır. Bunun sebebi geçmişte her bir

sınıf menfaatlerine hizmet edici bakçılar ve bunların kendilerine ait repertuarları olan:

Birinci gruba saray şairleri, Kalendar derviş bakçılar girer. Cengizhan huzurunda Uluğ Cırcı, Toktamış Han sarayında Kemalzade ve Cihan Mirza, Hive Hanı II. Muhammed Rahimhan huzurunda Rıza Bakçı, Buhara Emiri Nazrullah sarayında Ernazar gibi bakçılar olduğu belirtilir.⁽²⁾ Böyle saray bakçıları tarafından hanlar ve beylerini övücü eserler yaratılır. Hakim sınıfa mensup, derviş gibi hayat süren bakçılar işe dini karakterdeki eserlerle uğraşırlar. Geçmişteki cuma destancılık mektebi vekilleri böyle bakçılardandır. Onlar halk destanlarını islami-mistik ruhla tekrar işlerler. Ama onların varyantları halk arasında geniş yer tutmadı. Feodal aristokrazi menfaatlerine hizmet ettiği için itibar görmedi. Geçmişte böyle bakçılar olmuş ki onlar epik eserler icra edişle herâber perihanlık, duahanlık yapmışlardır.

İkinci grup bakçıları doğrudan doğruya halk arasından çıkmışlar, halkın menfaatlerini koruyup halk bakçıları olurlar. Onlar sözlü halk edebiyatının en iyi örneklerini koruyan ve demokrasi gayelerini ilerleten destancılarıdır. Böyle destan varyantı kolektif ve ferdi icad birliğini cereyanında öne gelen değişik bir fikirde söyleyince onların üsluplarında ananevilik vardır. Folklor biliminde bunu şartlı olarak destancılık veya bakçılık mektepleri diye söylerler.

Günümüzde Özbek folklor biliminde Bulungur, Korgan, Şehirsebiz, Komay, Şerabad, Güney Tacikistan, Harezmi gibi poetik destancılık merkezleri vardır.

Bulungur destancılık mektebi kahra-

manlık destanlarını icra etmesi ile ünlüdür. Basit, edebi değeri yüksek, çok ananevi hem de biraz arkaik olan kahramanlık destanı üslubu bu edebi destanların üslubudur. Bulungur destancılık mektebinin yetenekli temsilcisi Fazıl Yoldaşoğlu (1872-1955) olup ondan "Alpolmuş", "Yadigar", "Yusuf ile Ahmet", "İntizar", "Nurali", "Murathan", "Şirin ile Şeker" gibi destanlar derlenmiştir.

Fazıl Yoldaşoğlu 19. yy. da yaşayan Molla Muratoğlu'nun çırığıdır. İkinci mektep, Korgan destancılık mektebi olup en son temsilcilerinden biri Ergeş Cumanbuloğlu (1868-1937) ve Polgen Şair (1874-1941)'dir. Onlardan "Alpolmuş", "Aysulu", "Gündoğmuş", "Göroğlunun doğumu", "Yunus Peri", "Hasan Han", "Avaz Han" gibi destanlar derlenmiştir.

19. yy. da var olan yine bir epik mektep Şehirsebiz destancılık mektebidir. Harezmi bakçılarının repertuarı çok ve çeşitlidir. Ama onların repertuarında Alpolmuş destanı yok ve tersi olarak Harezmi bakçıları repertuarındaki aşkı destanlar ekseriyet başka destancılık mekteplerinde yoktur.

Yukarıdaki hususiyetleri var olan mekteplerde kendine özgürlük olup, onlarda umum destancılık gelenekleri yer tutar. Hep kendisine özgürlük ferdi üslup işaretleri, ezgi nitelikleri umum destancılık gelenekleri dairesinde yaşama-ya kabildir.

NOTLAR

1. Prof. Dr. Umay Günay, Aşık Tarzı Şiir Geleneği Sayfa 37.
2. Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı, Taşkent 1980, sayfa 197.